

Дамське щастя

КУПИТИ

Про книгу

У романі «Дамське щастя» (1883 р.) всесвітньовідомого і завжди популярного Еміля Золя (1840–1902) зображено з дивовижною експресивністю становлення сучасної роздрібної торгівлі, усі пастки, які вона вправно розставляє на легковірних покупців в універсальних магазинах. І водночас це зворушлива історія палкого, відданого, ніжнього, сором'язливого, цнотливого і несамовито гордого кохання простої продавчині з провінції до власника та директора великого і розкішного магазину, прообразом якого ще й досі можна помилуватись, відвідавши паризький універмаг "Printemps". І, звичайно, і тло, і один з головних героїв роману — сам Париж, його перебудова, прощання з запліснявілою давниною, відкриття просторів майбутнього.

ЕМІЛЬ
ЗОЛЯ

Дамське
щастя

Еміль Золя

ДАМСЬКЕ ЩАСТЯ

Еміль Золя

Дамське щастя : роман / Е. Золя ; пер. П. Таращука. — Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2021. — 408 с.

ISBN 978-966-10-7377-6

У романі «Дамське щастя» (1883 р.) всесвітньовідомого і завжди популярного Еміля Золя (1840–1902) зображено з дивовижною експресивністю становлення сучасної роздрібної торгівлі, усі пастки, які вона вправно розставляє на легковірних покупців в універсальних магазинах. І водночас це зворушлива історія палкого, відданого, ніжнього, сором'язливого, цнотливого і несамовито гордого кохання простої продавчині з провінції до власника та директора великого і розкішного магазину, прообразом якого ще й досі можна помилуватись, відвідавши паризький універмаг “Printemps”. І, звичайно, і тло, і один з головних героїв роману — сам Париж, його перебудова, прощання з запліснявілою давниною, відкриття просторів майбутнього.

Перекладено за виданням:

Émile Zola.

Au Bonheur des dames.

Paris, Librairie Générale Française, 1971.

Переклад із французької Петра Таращука

Розділ I

Деніз ішла пішки з вокзалу Сен-Лазар, потяг із Шербура привіз її туди разом із двома братами, цілу ніч їм довелося просидіти на твердій лаві вагона третього класу. Тримала за руку Пепе, а Жан ступав позаду, всі троє були втомлені дорогою, розгублені й перелякані серед широкого Парижа, задирали носа до будинків і запитували на кожному перехресті, як пройти на вулицю Мішодьєр, де жив їхній дядько Бодю. Але, вийшовши нарешті на площу Гайон, дівчина з подиву аж зупинилася.

— Ох! — зойкнула вона. — Жане, поглянь!

Усі троє так і прикипіли до землі, пригорнувшись одне до одного, всі в чорному, доношували старі одяганки жалоби по батькові. Вона, миршава на свої двадцять років, убого вдягнена, мала в руці легенький пакунок, на другій руці висів менший п'ятирічний брат, а за її плечем стояв, похитуючи руками, підстарший брат, квітучий у свої шістнадцять років.

— Отакої! — озвалася Деніз після паузи. — Оце так крамниця!

На розі вулиць Мішодьєр і Нев-Сент-Огюстен стояв магазин новинок, вітрини якого спалахували яскравими барвами серед лагідного й блілого жовтневого дня. На церкві Сен-Рош пробило восьму годину, по тротуарах ходили люди, яких видно в Парижі тільки вранці: службовці, кваплячись до своїх контор, і господині, що ходили по крамницях. Перед дверима двоє продавців, піднявшись на подвійну драбинку, довішували шерстяні тканини, а в одній вітрині на вулиці Нев-Сент-Огюстен ще один продавець, ставши навколішки й вигнувши спину, делікатно плісирував сувій синього шовку. Магазин, ще вільний від покупців, бо туди тільки-но поприходив персонал, гув усередині, наче вулик, що прокидається.

— Хай йому грець! — мовив Жан. — Валонь тут блідне... Твій магазин був не такий гарний.

Деніз похитала головою. Вона працювала там два роки, в Корная, першого продавця новинок у місті, а цей магазин, на який так несподівано натрапила, ця величезна, як на неї, споруда, підносила серце, сповнювала захвату, схвилювала, зацікавила, дівчина забула про

все інше. На зрізаній грані будинку, яка виходила на площу Ґайон, високі двері, скляні геть усі, сягали проміж прикрашених позолотою вигадливих візерунків аж до другого поверху. Дві алегоричні постаті, дві усміхнені жінки з голими, закинутими назад шиями, розгортали вивіску: «Дамське щастя». Потім тягнулися вітрини, уздовж вулиці Мішодьєр і вулиці Нев-Сент-Огюстен, де займали, крім будинку на розі, ще чотири будинки, два праворуч і два ліворуч, недавно придбані та опоряджені. То був комплекс, що видавався Деніз безкінечним, зникав у перспективі, з вітринами на першому поверсі і дзеркальними шибками другого поверху, за якими видніло все внутрішнє життя різних відділів. Угорі одна мадемуазель, убрана в шовк, гострила олівець, а дві інші коло неї розкладали оксамитові манто.

— «Дамське щастя», — прочитав Жан із ніжним сміхом гарного юнака, що вже мав якусь пригоду з жінкою у Валоні. — Ну? Дуже мило, мабуть, люди, аж біжать сюди!

Але Деніз і далі поринала в думки перед розкладкою коло центральних дверей. Тут, просто неба, на вулиці, на самому тротуарі, громадилися дешеві товари, то була спокуса дверима, добрі нагоди, що зупиняли клієнтів, які проходили повз. Усе починалося згори: сувої сукна й декоративних тканин — із вовни мериноса, шевйот, мольтон — спадали з другого поверху, майоріли, мов прапори, на нейтральних барвах тканин — сірій, мов покрівельний сланець, темно-синій, зелено-оливковій — білили тільки карточки етикеток. Збоку, обабіч порога, звисали смужки хутра, вузькі стрічки для оздоблення суконь: тоненький попілець спинок сибірських білок, чистий сніг лебединих животів, кролячі шкурки, що імітували хутро горностаїв і куніць. Далі вниз, на стелажах, столах, серед нагромадження відрізів, рясніли трикотажні товари, що їх продавали за безцінь: плетені вовняні рукавички й шарфи, капори, жилети — усі зимові товари зі строкатими барвами, візерунчасті, смугасті, з кривавими плямками червені. Деніз побачила картату шотландську тканину за сорок п'ять сантиметрів, смужки хутра американської норки за один франк і мітенки за п'ять су. То була величезна ярмаркова розкладка, магазин, здавалося, репнув і вихлюпнув свої надлишки на вулицю.

Про дядька Бодю вже й забули. Навіть Пепе, не пускаючи руку сестри, широко розплющив величезні очі. Екіпаж змусив усіх трьох

покинути середину площі, і вони машинально пішли по вулиці Нев-Сент-Огюстен, ступали вздовж вітрин і зупинялися перед кожною розкладкою. Спершу їх спокушали складні композиції: угорі парасольки, поставлені навскіс, становили, здавалося, покрівлю сільської хатини; нижче шовкові панчохи, повішені на жердинах, показували округлі контури литок, одні були засіяні букетами троянд, інші ясніли всіма відтінками: ажурним чорним, червоним із вишивкою, тілесним з атласною поверхнею, ніжною, наче шкіра блондинки; і, нарешті, на тканині етажерки симетрично лежали рукавички з видовженими пальчиками і вузькими долонями візантійських богородиць, то була застигла й немов підліткова вишуканість ще не ношеного жіночого одягу. Але надто вже їх затримала остання вітрина. Там була виставка шовків, сатинів і оксамитів, де тканини пишалися витонченим і немов живим асортиментом, найніжнішими квітковими відтінками: угорі оксамити, насичений чорний і білий, наче кисле молоко; нижче сатини, рожеві та сині, що яскріли на складках, а потім із дедалі меншою насиченістю барв, із безмежною ніжністю тонів; ще нижче шовки, ціла райдужна перев'язь, сувої з задертим і складеним, мов скойка, краєм, зібрані в складки, немов на поясі випростаного тіла, здається, ніби й наділені життям завдяки вмілим пальцям продавців, і після кожного мотиву, після кожного барвистого акценту на вітрині йшов скромний супровід: зібрана в оборку перев'язь із кремового фуляру. Саме там, на протилежних краях вітрини, стояли колосальні стоси двох шовків, на які магазин мав право виняткової власності: «Паризьке щастя» і «Золота шкіра», вишукані товари, які мали здійснити революцію в торгівлі новинками.

— Ох! Цей фай по п'ять франків шістдесят! — вражено пробурмотіла Деніз перед «Паризьким щастям».

Жан уже нудився й зупинив перехожого:

— Месьє, вулиця Мішодьєр?

Коли йому розповіли, перша праворуч, усі троє повернули назад, обходячи магазин. Але, ступивши на вулицю, Деніз знову зачарувала вітрина, де був виставлений готовий одяг для дам. У Корная у Валоні вона якраз продавала готовий одяг. Але ще ніколи не бачила такого і в захваті прикипіла ногами до тротуару. В глибині величезний шарф (та

й ціна нівроку висока) з мережива з Брюге, подовжував крило такого собі вівтаря, обидва крила якого були розкриті й мали рудувато-білу барву; волани з алансонських мережив висіли, як гірлянди; далі йшов щедрий потік інших різноманітних мережив: маліну, валансьєну, брюссельських, венеційських — справжній снігопад. Праворуч і ліворуч сувої тканини зображували похмурі колони, завдяки яким ця своєрідна скинія видавалася ще глибшою. А готовий одяг був тут, у цій каплиці, присвяченій культу жіночої вишуканості; центр займав непересічний товар: оксамитове манто, оздоблене чорно-бурою лисицею, з одного боку видніла шовкова ротонда, підшита сибірською білкою, а з другого — драпове пальто, окантоване півнячими пір'їнами; і, нарешті, бальні сукні — з білого кашеміру, білого мателасе, оздоблені лебединим пухом або синеллю. Там був одяг для найрізноманітніших примх: від бальних суконь за двадцять дев'ять франків аж до оксамитового манто, оціненого в тисячу вісімсот франків. Круглі груди манекенів наповнювали тканину, міцні стегна увиразнювали тонкий стан, відсутню голову заміняла велика етикетка, пришпилена до червоного мольтону шиї, і водночас дзеркала, поставлені з двох боків вітрини задля обрахованого ефекту, безкінечно відображували й помножували одяг, заповнювали вулицю цими гарними жінками на продаж, що мали свою ціну, написану великими цифрами на етикетках замість голів.

— Які знамениті! — пробурмотів Жан, не знайшовши інших слів для вислову своїх емоцій.

І раптом він сам заціпенів, роззявивши рота. Уся ця жіноча розкіш змусила його почервоніти від насолоди. Жанові була властива краса дівчини, краса, яку він немов украв у сестри, бо мав лискучу шкіру, рудувате кучеряве волосся, вуста та очі, зволожені ніжністю. Поряд із ним Деніз, досі дивуючись, видавалася ще більш пісною зі своїм довгастим обличчям і завеликим ротом, уже зів'ялим, утомленим обличчям, безбарвними косами. Пеппе, теж білявий, як часто бувають діти, ще тісніше пригортався до сестри, немов опанований тривожною потребою пестошів, схвильований і зачарований гарними дамами з вітрини. Убого вдягнені в чорне, ці три біляві постаті на бруківці, сумна дівчина між гарним хлопчиком і чудовим юнаком, були такі незвичайні й чарівливі, що перехожі озирались і всміхалися.

З протилежного боку вулиці їх уже якийсь час розглядав високий сивий чоловік із широким жовтим обличчям, що стояв на порозі крамнички. Стояв із налитими кров'ю очима, скривленим ротом, розлючений вітринами «Дамського щастя», а видовище дівчини та її братів остаточно розгнівило його. Що вони роблять, ці троє йолопів, пороззявлявши пащі перед пишнотою шарлатана?

— А дядько? — раптом похопилася Деніз, немов зненацька прокинувшись.

— Ми на вулиці Мішодьєр, — зауважив Жан, — він має жити тут.

Усі троє підняли голови, роззирнулися. І тоді, просто перед ними, над високим чоловіком, помітили зелену вивіску, жовті літери якої вицвіли від дощів: «Старий Ельбеф: драп і фланель, Бодю, наступник Ошкорна»¹⁾. Будинок, пофарбований іржавою клейовою фарбою, з пласким фасадом серед величних кам'яниць доби Людовіка XIV, які стояли по сусідству, мав лише три вікна, які виходили на вулицю, і ці вікна, квадратні, без жалюзі, мали тільки два поставлені хрестом залізні стрижні. Серед цієї вбогості Деніз, чиї очі ще повнилися яскравими вітринами «Дамського щастя», найдужче вразила крамничка на першому поверсі, придавлена стелею й дуже низьким другим поверхом, із вікнами, як у в'язниці: у формі півкулі. Дерев'яні панелі кольору вивіски — зеленої пляшкової барви з відтінками вохри та смоли — обступали обабіч дві глибокі чорні запилюжені вітрини, де насилу можна було добачити складені сувої тканин. Відчинені двері вели, здавалося, до вологої пільми підвалу.

— Це тут, — знову озвався Жан.

— Що ж, треба заходити! — заявила Деніз. — Ну ж бо, Пепе, ходімо.

А проте всі троє хвилювалися, опановані несміливістю. Коли помер їхній батько, сконавши від тієї самої гарячки, від якої за місяць до нього померла й мати, дядько Бодю, зворушений цією подвійною втратою, таки написав небозі, що в нього завжди буде місце для неї, коли вона захоче спробувати свого щастя в Парижі, але цього листа дівчина отримала майже рік тому і тепер шкодувала, що так зненацька покинула Валонь, не попередивши дядька. Дядько не знав їх, ніколи й ногою не ступав до рідних місць, відколи виїхав звідти дуже юним і став працювати дрібним продавцем у торговця сукном Ошкорна, з чисю донькою зрештою одружився.

— Месьє Бодю? — запитала Деніз, вирішивши нарешті звернутися до високого чоловіка, що й далі розглядав їх, здивований їхньою поведінкою.

— Це я, — відповів він.

Деніз густо почервоніла й пробурмотіла:

— Ох, тим краще!.. Я Деніз, це Жан, а це Пепе... Бачите, дядьку, ми приїхали.

Бодю видавався приголомшеним. Його великі червоні очі блукали по жовтому обличчю, повільні слова плуталися між собою. Він вочевидь був за тисячу льє від цієї родини, яка впала йому на голову.

— Отакої! Отакої! Ви тут! — приказував він раз по раз. — Таж ви були у Валоні!.. Чому ви не там?

Лагідним, трохи тремтячим голосом Деніз була змушена пояснити дядькові. Після смерті батька, що витратив усе до останнього су у своїй красильні, вона стала за матір для двох дітей. Заробленого в Корная не вистачало, щоб годувати всіх трьох. Жан, правда, працював у червонодеревника, що лагодив старі меблі, але не заробляв там жодного су. Проте в нього зародилася любов до давніх речей, він різьбив дерев'яні фігурки і навіть, знайшовши якимсь шматок слонової кості, надумав вирізати з нього людську голову, це побачив месьє, який проходив повз, і саме цей месьє спонукав їх покинути Валонь, знайшовши для Жана місце в Парижі в одного різьбяр по слоновій кості.

— Розумієте, дядьку, Жан завтра піде в учні до свого нового господаря. Мені не треба платити за нього, він матиме житло і харч... Тоді я подумала, що ми з Пепе завжди дамо собі раду. Ми не можемо бути ще нещасніші, ніж у Валоні.

Деніз мовчала лише про любовну пригоду Жана, про листи, які він писав одній дівчині з міської аристократичної родини, про поцілунки, якими обмінювалися над муром — справжній скандал, який спонукав його вирушити, а вона поїхала з братом у Париж, щоб передусім дбати про нього, відчувши материнський страх за цю велику, таку гарну й таку веселу дитину, від якої були в захваті всі жінки.

Дядько Бодю не міг оговтатися і знай повторював свої запитання. Проте, почувши від Деніз про свого брата, звертався до неї вже на ти:

— Невже твій батько нічого не лишив вам? А я думав, що він ще мав кілька су. Ох, як я радив йому в листах не купувати тієї красильні! Чудове серце, але без лою в голові!.. І ти лишилася з цими хлопцями на руках, мала годувати цих малих!

Жовчне обличчя дядька проясніло, він уже не мав тих підплилих кров'ю очей, якими поглядав на «Дамське щастя». Раптом він помітив, що затуляє двері.

— Ану ж, — запросив він, — заходьте, бо ж ви приїхали... Заходьте, це краще, ніж заглядатися на дурниці.

Востаннє люто визвірівшись на вітрини навпроти, дядько першим зайшов до крамнички й гукнув дружину і доньку:

— Елізабет, Женев'єво, виходьте, ось тут гості до вас!

Але Деніз із братами завагалися перед пільмою крамнички. Засліплені на вулиці яскравим світлом, вони кліпали очима, немов на порозі невідомої діри, ногою намацували підлогу, сповнені інстинктивного страху перед якою-небудь підступною сходинкою. Ще більше зближені цим непевним страхом, тісніше тулячись одне до одного, хлопчик завжди коло подолу дівчини, а старший брат позаду, вони з усмішками на обличчі та хвилюванням у серці чемно зайшли досередини. У світлі ясного ранку вирізнялися їхні чорні жалобні постаті, навскісне світло золотило їхнє біляве волосся.

— Заходьте, заходьте, — приказував Бодю.

Кількома короткими фразами він пояснив усе мадам Бодю й доньці. Мадам, невисока жіночка, яку пожирала анемія, була біла: з сивими косами, вицвілими очима, блідими вустами. Женев'єві, що в неї виродження матері набуло ще гостріших форм, були властиві кволість і блідість рослини, яка виросла в пільмі. Проте чудові чорні коси, густі й важкі, що вирости наче дивом на цій жалюгідній плоті, надавали дівчині сумного чару.

— Заходьте, — припрошували й собі обидві жінки. — Ласкаво просимо.

Деніз запросили сісти за прилавком. Пеппе одразу вибрався сестрі на коліна, а Жан, зіпершись на дерев'яні панелі, стояв коло неї. Усі троє заспокоїлись і розглядали крамницю, їхні очі вже звикали до пільми. Тепер вони бачили крамницю, її низьку закіптюжену стелю, дубові прилавки, відполіровані завдяки тривалому вжитку, давні стелажі,

зміцнені грубим залізом. Темні стоси товарів підіймалися аж до сволоків. Запах тканин і фарб, терпкий хімічний дух, був, здається, вдсятеро посилений вологістю підлоги. У глибині крамниці два прикажчики й мадемуазель розкладали сувої білої фланелі.

— Може, цей маленький мес'є захоче що-небудь з'їсти? — запитала мадам Бодю, всміхаючись Пепе.

— Ні, дякую, — відповіла Деніз. — Ми випили по чашці молока в кафе коло вокзалу. — І додала, помітивши, що Женев'єва дивиться на покладений на підлогу пакуночок: — Нашу валізу я лишила там.

Деніз почервоніла, збагнувши, що отак не падають людям на голову. Ще у вагоні, тільки-но потяг виїхав із Валоня, вона відчувала щирий жаль, і саме тому, прибувши в Париж, лишила валізу на вокзалі й погодувала дітей.

— Гаразд, — раптом озвався Бодю, — порозмовляймо трохи, і то докладно... Я писав тобі, правда, але ж минув цілий рік, і бачиш, бідолашна дівчинко, справи відтоді йшли дуже кепсько...

Дядько замовк, задушившись почуттям, якого не хотів показувати. Мадам Бодю і Женев'єва знічено опустили очі.

— Ох, — казав далі дядько, — ця криза мине, тут я не сумніваюсь... Я тільки скоротив свій персонал, тепер у мене лише троє людей, і ще не настала пора наймати когось четвертого. Одне слово, бідолашна моя, я не можу тебе прийняти, як пропонував колись.

Деніз слухала, заціпенівши, і збіліла, як крейда. Дядько задля переконливості додав:

— Це не дало б нічого ні тобі, ні нам.

— Гаразд, дядьку, — зрештою насилу вимовила вона. — Я однаково спробую дати собі раду.

Бодю не були лихими людьми. Але нарікали на своє нескінченне безталання. Коли торгівля йшла добре, їм треба було виховувати п'ятьох хлопців, із яких троє померли у двадцять років; четвертий збився з пуття, а п'ятий вирушив до Мексики як капітан. У них лишилася тільки Женев'єва. Така численна родина дорого коштувала, а Бодю ще й доконав себе, купивши в Рамбуйє, рідному краї тестя, великий будинок. Отож нагромаджувалася гіркота, що стала в старого комерсанта наслідком маніакальної відданості торгівлі.

— Про такі речі попереджають, — знову озвався він, трохи сердячись на свою суворість. — Ти могла б написати мені, я б сказав тобі лишатися там... Дізнавшись про смерть твого батька, я, хай йому біс, сказав тобі те, що кажуть у таких випадках. А ти приїхала аж сюди, навіть не подавши звістки... Прикра ситуація.

Бодю підвищив голос, полегшував своє сумління. Його дружина та донька, покірні постаті, які ніколи не дозволяли собі втручатися, й далі дивилися в підлогу. Жан зблід, а Деніз пригорнула до грудей переляканого Пепе. З її очей упали дві великі сльозини.

— Гаразд, дядьку, — повторила вона. — Ми підемо.

Дядько цього разу промовчав. Запанувала збентежена тиша. Потім знову заговорив сердитим тоном:

— Я не виставляю вас за двері... Якщо ви вже приїхали тепер, переночуєте цієї ночі нагорі. А там побачимо.

Мадам Бодю і Женев'єва тепер зрозуміли з його погляду, що їм можна подбати про гостей. Залагодили все. Дбати про Жана не було потреби. Ну, а Пепе було б дуже добре в мадам Гра, літньої жінки, що живе у великій квартирі на першому поверсі на вулиці Орті й приймає на повний пансіон малих дітей за сорок франків на місяць. Деніз запевнила, що має чим заплатити за перший місяць. Отже, лишилося тільки прилаштувати її. Що ж, їй знайдуть якесь місце в кварталі.

— А хіба Венсару не потрібна продавчиня? — запитала Женев'єва.

— Ти ба! Справді! — вигукнув Бодю. — Ми підемо до нього після сніданку. Як кажуть, куй, поки гаряче.

Жоден покупець не завадив цій сімейній розмові. Крамниця й далі була чорна й безлюдна. Два прикажчики й мадемуазель у глибині й далі розкладали тканини, розмовляючи пошепки і з присвистом. І все ж зайшли три дами, Деніз на мить лишилася сама. З важким серцем поцілувала Пепе, думаючи про недалеку розлуку. Хлопчик, ласкавий, мов котеня, заховав голову, не кажучи ні слова. Мадам Бодю і Женев'єва, повернувшись, похвалили хлопчика: який розумний, а Деніз запевнила, що малий ніколи не зчиняє галасу, мовчить цілими днями, живе пестощами. Потім, аж до сніданку, троє жінок розмовляли про дітей, господарство, життя в Парижі й провінції, вдаючись до коротких загальних фраз як родичі, трохи збентежені тим, що не знають одне одного. Жан вийшов на поріг крамниці й не відходив

звідти, зацікавившись життям на тротуарах, усміхаючись вродливим дівчатам, які проходили повз.

О десятій годині з'явилася служниця. Стіл звичайно накривали для Бодю, Женев'єви і першого прикажчика. Об одинадцятій годині накривали другий стіл для мадам Бодю, другого прикажчика й мадемуазель.

— До страв! — крикнув торгівець сукном, обертаючись до небоги.

А коли всі вже сиділи за вузьким столом у їдальні позаду крамниці, він гукнув першого прикажчика, що барився:

— Коломбане!

Молодик вибачився, кажучи, що хотів скласти до ладу фланелі. То був височенький двадцятип'ятирічний юнак, дебелий і пронозуватий. Мав шанобливе обличчя, великий м'який рот і лукаві очі.

— Отакої! Є час для всього, — проказав Бодю, що, рішуче вмостившись, розрізав шматок холодної телятини з розважливістю і вправністю господаря, зважуючи поглядом маленькі скибки з точністю майже до грама.

Бодю подав м'ясо всім, навіть нарізав хліб. Деніз посадила Пепе поруч із собою, щоб він поїв як слід. Темна кімната й далі тривожила дівчину, вона розглядала її й відчувала щем у серці, бо звикла до просторих, не захаращених і світлих кімнат своєї провінції. Єдине вікно виходило на маленький внутрішній двір, що сполучався з вулицею вузьким проходом, і цей двір, вогкий і загиджений, був немов дном криниці, куди падала кругла пляма непевного світла. У зимові дні їдальню доводилося освітлювати газом з ранку до вечора. А коли погода давала змогу не світити, було ще сумніше. Деніз знадобився певний час, щоб її очі призвичаїлись і добачали шматочки на тарілці.

— Ось де добрий апетит у хлопця, — мовив Бодю, помітивши, що Жан уже доїв телятину. — Якщо він і працює так, як їсть, тоді це буде страшний чоловік... А ти, моя дівчинко, не їси?.. Скажи мені тепер, коли можна розмовляти, чому ти не вийшла заміж у Валоні?

Деніз поставила келих, який підносила до вуст.

— Ох, дядьку, щоб мені та заміж! Тут і думки нема!.. А малі?

І розсміялася, такою-бо химерною видалася їй ця думка. І хіба якийсь чоловік захотів би її, без жодного су, не більшу за пташечку, та

ще й негарну? Ні-ні, вона ніколи не вийде заміж, із неї досить двох дітей.

— Ти помиляєшся, — заперечив дядько, — жінка завжди має потребу в чоловіку. Якби ти знайшла доброго хлопця, ви, ти і твої брати, не опинилися б, наче цигани, на бруківці в Парижі.

Дядько замовк, щоб знову поділити, і то з ощадністю, пронизаною справедливістю, тарілку картоплі з салом, яку принесла служниця. Потім, показавши ложкою на Женев'єву й Коломбана, мовив:

— Слухай, ось вони навесні візьмуть шлюб, якщо зимовий сезон буде добрий.

То був патріархальний звичай цієї крамниці. Засновник, Арістід Фіне, віддав доньку Дезіре своєму першому прикажчику Ошкорну, а він, Бодю, прийшовши на вулицю Мішод'єр із сімома франками в кишені, одружився з донькою старого Ошкорна Елізабет і тепер своєю чергою намірявся віддати доньку Женев'єву і крамницю Коломбану, тільки-но справи підуть угору. Якщо він тягнув зі шлюбом, ухваленим три роки тому, то тільки через сумлінність, зятю чесність: він отримав успішну крамницю й не хотів лишати її в руках зятя з нечисленною клієнтурою і непевним виторгом.

Бодю, розповідаючи, повідомив, що Коломбан із Рамбуйє, як і батько мадам Бодю, між ними навіть існує далека спорідненість. Хлопець роботящий, він уже десять років гарує в крамниці й чесно заробив свій статус! А втім, він не перший-ліпший, батько цього нареченого Коломбана — ветеринар, відомий в усьому департаменті Сена-і-Уаза, митець у своїй професії, але такий ненажера, що поглинає все.

— Слава Богу! — виснував торгівець. — Якщо батько пиячить і йде до злиднів, то син тут дізнався про ціну грошей.

Поки дядько розповідав, Деніз придивлялася до Коломбана й Женев'єви. За столом вони сиділи поруч, але дуже спокійно, не червоніли, не всміхалися. Молодик розраховував на цей шлюб, відколи прийшов до крамниці. Він пройшов різні етапи, був дрібним прикажчиком, потім оплачуваним продавцем, зрештою його допустили до таємниць і насолод родини, і це все дуже терпляче, жив, мов годинник, дивлячись на Женев'єву як на чудову і чесну обладку. Впевненість, що дівчина дістанеться йому, не давала змоги жадати її. А дівчина теж звикла любити його, але з поважністю своєї стриманої

натури, з глибоким почуттям, про яке й сама не здогадувалася у своєму пісному і впорядкованому повсякденні.

— Коли є взаємна прихильність і є змога, — всміхнулася Деніз, подумавши, що годиться засвідчити свою люб'язність.

— Авжеж, тоді завжди закінчують шлюбом, — виснував Коломбан, що досі й слова не мовив, а тільки повільно жував.

Женев'єва, глянувши на нього довгим поглядом, озвалася й собі:

— Слід порозумітися, а потім воно йде само собою.

Їхнє взаємне кохання зародилося в цій крамниці на першому поверсі старого Парижа. То була наче квітка в підвалі. Десять років Женев'єва знала тільки Коломбана, жила цілими днями поряд із ним, позаду тих самих сувоїв тканини, в глибинах пітьми, що панувала в крамниці; уранці і ввечері обоє сиділи поруч у вузенькій їдальні, де холодно, як у криниці. Десь серед полів або під кронами дерев вони б не були ще краще захищені, ще безнадійніше загублені. Лише якийсь сумнів, ревнивий страх міг би допомогти цій дівчині побачити, що вона віддалася назавжди серед тієї змовницької пітьми лиш унаслідок порожнечі в серці та нудьги в голові.

Проте Деніз здавалося, ніби в погляді Женев'єви на Коломбана проступає зароджуваний неспокій. Тож і мовила, немов відчувши обов'язок:

— Ну, коли кохання взаємне, порозуміння є завжди.

Бодю спостерігав стіл із владним виразом обличчя. Розподіляв скибочки брі, а щоб ушанувати родичів, замовив другий десерт — слоїчок смородинового варення, і ця щедрота, здається, здивувала Коломбана. Пепе, досі дуже розважливий, допався до варення. Жан, зацікавившись під час розмови про шлюб, розглядав кузину Женев'єву, що видавалася йому надто млявою, надто блідою, подумки він порівнював її з маленьким білим кроликом із чорними вухами й червоними очима.

— Наговорилися, а тепер звільняймо місце іншим! — підсумував торгівець, давши сигнал вставати з-за столу. — Коли дозволяють собі щось зайве, це ще не причина нахабніти в усьому.

За стіл тепер сіли мадам Бодю, другий прикажчик і мадемуазель. Деніз знову лишилася сама, сіла коло дверей і чекала, поки дядько відведе її до Венсара. Пепе грався коло її ніг, Жан знову вибрався на

свій спостережний пункт на порозі. Десь цілу годину Деніз із цікавістю приглядалася до того, що діється навколо. Вряди-годи заходили покупці: спершу одна дама, потім дві інші. У крамниці панував запах старості, півсутінь, у якій, здавалося, невтішно плакала стара добродушна й проста торгівля. А на тому боці вулиці Деніз і досі чарувало «Дамське щастя», вітрини якого вона бачили крізь відчинені двері. Небо було захмареним, незважаючи на пору року, переддощова лагідність зігрівала повітря, і в яскравому світлі, в якому немов розпорошився сонячний пил, великий магазин повнився життя, там жваво торгували.

І тут у Деніз з'явилося відчуття, ніби перед нею машина, яка працює під великим тиском, її здригання доходять аж до розкладених товарів. Це були вже не холодні вітрини, як уранці, бо видавалися тепер мов нагрітими і тремтіли від внутрішнього трепету. Чимало людей розглядало їх, жінки зупинялися й прикипали очима до прозорого скла, зібралася ціла юрба, опанована гострим пожаданням. І тканини жили, оживали в почуттях, які струменіли з тротуару: мережива здригалися, опадали й ховали глибини магазину, і то з бентежним відтінком таємниці, самі сувої тканин, товсті й квадратні, дихали, поширювали спокусливий віддих, пальта ще більше випиналися на манекенах, які набували душу, а велике оксамитове манто надулося, м'яке і тепле, немов на плечах живого тіла, з пульсуванням шиї і здриганням стегон. Але тепло фабрики, яким пашів магазин, походило передусім від продажу, від штовханини коло прилавків, помітної навіть із вулиці. Відчувався ненастанний стугін машини, що працює, наплив клієнтів, які громадаються перед різними відділами, приголомшені вибором товарів, а потім ринуть до каси. І це все впорядковане, організоване з механічною точністю, цілий жіночий народ покупчинь піддавався силі та логіці коліщаток.

Деніз ще зранку відчувала спокусу. Цей магазин, такий великий для неї, куди, як вона бачила, за годину зайшло більше люду, ніж до Корная за пів року, її приголомшував і вабив, і в бажанні зайти туди вчувався ще й непевний страх, який остаточно спокусив її. Водночас дядькова крамниця навівала на неї неміч. Вона відчувала нерозумну зневагу, інстинктивну огиду до цієї крижаної діри старої торгівлі. Усі ці почуття — і тривожний прихід, невдоволене прийняття з боку

родичів, сумний сніданок у світлі тюремної камери, чекання серед оспалої самотності давньої вмирущої крамниці — зосередилися в глухому протесті, в палкому прагненні життя і світла. Незважаючи на добре серце, очі Деніз усякчас поверталися до «Дамського щастя», немов продавчиня в її душі мала потребу зігрітися в буянні великого продажу навпроти.

— Ну, принаймні отам є люди! — несамохіть вихопилося в неї.

Але Деніз пошкодувала про ці слова, помітивши коло себе всіх Бодю. Мадам Бодю, що вже поснідала, стояла геть біла, її безвиразні очі прикипіли до того монстра, вона, знітившись, не могла бачити його, натрапляти на нього на тому боці вулиці без німого відчаю, від якого бубнявіли повіки. Натомість Женев'єва з дедалі більшим неспокоєм спостерігала Коломбана, що, і в гадці не маючи, що за ним стежать, перебував в екстазі, піднявши очі до продавчинь готового одягу, їхній відділ виднів за склом другого поверху. Бодю з жовчю в погляді обмежився словами:

— Не все те золото, що блищить. Терпіння!

Родина, очевидна річ, збільшувала потік злоби, що підіймався йому до горла. Самолюбство не давало йому змоги мерщій вилити його перед дітьми, які приїхали вранці. Зрештою він доклав зусиль і відвернувся, відриваючись від видовища продажу навпроти.

— Гаразд, — озвався він, — ходімо до Венсара. — На місця є попит, завтра, може, вже буде пізно.

Але, перше ніж вийти, Бодю наказав другому прикажчику піти на вокзал і принести валізу Деніз. А мадам Бодю, що їй дівчина доручила Пепе, вирішила скористатися миттю й повести малого на вулицю Орті до мадам Гра, порозмовляти й порозумітися. Жан пообіцяв сестрі не виходити з крамниці.

— Ми туди на дві хвилини, — пояснив Бодю, ідучи з небогою по вулиці Гайон. — Венсар відкрив шовкову крамницю, і в нього ще досі добрі справи. Ох! У нього є труднощі, як в усіх, але це прогноза, що зводить кінці з кінцями завдяки диявольській скнарості... А втім, я думаю, він хоче піти на спочинок через свій ревматизм.

Магазин стояв на вулиці Нев-де-Пті-Шан, коло пасажу Шуазель. Магазин був чистий і світлий, із цілком модерною пишнотою, але

маленький і бідний на товари. Бодю й Деніз побачили Венсара під час важливої розмови з двома месьє.

— Не відволікайтесь! — крикнув Бодю. — Ми не квапимось, зачекаємо.

Тихенько повернувшись до дверей і нахилившись до вуха дівчини, додав:

— Худий — це другий прикажчик із відділу шовків у «Щасті», а гладкий — фабрикант із Ліона.

Деніз зрозуміла, що Венсар продає свій магазин Робіно, прикажчику з «Дамського щастя». З чесним виглядом, відкритим обличчям Венсар давав слово честі з легкістю людини, яку присяги не бентежать. За його словами, ця крамниця — золота копальня, і в пишноті свого чудового здоров'я він урвав себе й застогнав, поскаржився на клятий біль, який змушує його зрікатися свого багатства. Але Робіно, нервовий, сповнений внутрішнього неспокою, нетерпляче урвав його: він знав про кризу, яку переживають крамниці новинок, і назвав одну шовкову крамницю, вбиту сусідством «Щастя». Венсар, розпашівшись, підвищив голос:

— Хай йому біс! Крах цього простака Вабра був неминучий. Його дружина пожирала все. Крім того, ми тут за понад п'ятсот метрів, а Вабр був двері в двері з отим.

Тепер уже озвався Гожан, шовковий фабрикант. Голоси знову стали тихіші. Він звинувачував великі магазини в руйнуванні французького виробництва, три або чотири, на його думку, диктували закон, панували на ринку; пояснював, що єдиний спосіб боротьби з ними — сприяти дрібній торгівлі, надто спеціалізованим крамницям, яким належить майбутнє. Тому й пропонував Робіно дуже щедрі кредити:

— Подивіться, як «Щастя» поставилося до вас! — повторив він. — Ніхто не бере до уваги наданих послуг, вас використовують як машини, щоб визискувати світ!.. Посаду першого вам обіцяли вже давно, а Бутемон, що прийшов ззовні й не мав ніякого права, відразу отримав її.

Рана від цієї несправедливості ще досі кривавила в Робіно. Проте він вагався стати власником, пояснював, що гроші не його, це дружина успадкувала шістдесят тисяч франків, і він повнився сумлінних вагань

перед цією сумою, йому було б краще, казав він, відтяти зразу обидві руки, ніж утратити її в невдалих оборудках.

— Ні, я ще не вирішив, — зрештою мовив він. — Дайте мені час подумати, ми ще поговоримо про це.

— Воля ваша, — кивнув Венсар, приховавши розчарування добродушним виразом обличчя. — Мій інтерес — не продавати. Бачите, якби не мої муки...

А потім, ставши посеред магазину, запитав:

— Месьє Бодю, чим я можу прислужитися вам?

Торгівець сукном, що слухав одним вухом, представив Деніз, розповів, що хотів, про її долю, згадав, що вона працювала два роки в провінції.

— А оскільки, як я чув, ви шукаєте добру продавчиню...

Венсар зобразив великий відчай:

— Ох! Яка невдача! Я й справді шукав її цілий тиждень. Але щойно вже взяв одну, ще й двох годин не минуло.

Запанувала тиша. Деніз видавалася приголомшеною. Тоді Робіно, що з цікавістю приглядався до дівчини, відчув, безперечно, жаль, помітивши, яке нещастя відобразилось на її обличчі, й вирішив підказати:

— Я знаю, що в нас потрібна людина, у відділі готового одягу.

Бодю не стримав крику своєї душі:

— У вас, — та ні в якому разі!

Потім, збентежившись, замовк. Деніз геть уся почервоніла: піти в цей великий магазин — та вона б і думати ніколи не сміла! Думка про працю там сповнила її гордоців.

— Чом би й ні? — здивувався Робіно. — Навпаки, це був би шанс для мадемуазель... Я раджу їй прийти завтра вранці до мадам Орелі, першої прикажчиці. Найгірше, що тут може спіткати, — її не візьмуть на роботу.

Торгівець сукном, намагаючись приховати внутрішнє обурення, вдався до туманних фраз: він знає мадам Орелі, або принаймні її чоловіка, касира Ломма, дебелого чолов'ягу, праву руку якого відрізало омнібусом. Потім рвучко обернувся до Деніз:

— А втім, це її справа, не моя... Вона вільна.

Бодю попрощався з Ґожаном та Робіно і вийшов. Венсар провів його до дверей, знову зобразивши безмежний жаль на обличчі. Дівчина лишилася серед магазину, була налякана й хотіла почути від прикажчика докладнішу розповідь. Але не посміла запитати, теж попрощалася і просто сказала:

— Дякую, месьє.

На тротуарі Бодю навіть словом не озивався до небоги. Ішов швидко, немов несений роздумами, тож Деніз була змушена підбігати. На вулиці Мішодьєр він уже збирався зайти до себе, як його знаком погукав сусідній крамар, що стояв біля своїх дверей. Деніз зупинилася, чекаючи дядька.

— Що там, дядечку Буррасе? — запитав торгівець сукном.

Буррас був високий старигань із головою пророка, з пишним волоссям і бородою, з пронизливими очима під густими, кущавими бровами. Він продавав ціпки й парасольки, лагодив їх, сам різьбив руків'я, здобувши завдяки цьому в кварталі славу митця. Деніз глянула на вітрини його крамниці, де ціпки й парасольки стояли рівними рядами. Потім підняла очі, і її вразив передусім сам будинок: затиснута між «Дамським щастям» і величною кам'яницею доби Людовіка XIV халупа, що виросла невідомо як у тій вузькій шпарині, в глибині якої її три низенькі поверхи були мов розчавлені. Без підтримки праворуч і ліворуч вона б упала, сланець покрівлі викривився й розкришився, по фасаді завширшки в два вікна зміїлися тріщини, на напівзогнилих дошках вивіски засохли довгі патьоки іржі.

— Знаєте, що він написав моєму домовласникові, щоб купити будинок? — запитав Буррас, пильно дивлячись на торгівця сукном полум'яними очима.

Бодю ще більше зблід і похилився.

— Тут усього можна чекати, — пробурмотів він нарешті.

І тоді старого понесло, він струснув кучмою волосся і пишною бородою:

— Що купує будинок і заплатить учетверо більше від його вартості!.. Але присягаюсь: поки я живий, він не матиме ані каменя. Мій орендний договір чинний ще дванадцять років... Ми ще побачимо, побачимо!

То було оголошення війни. Буррас обернувся до «Дамського щастя», яке жоден з них не називав. Якусь мить Бодю мовчки хитав головою, потім перетнув вулицю, щоб піти до себе, ноги йому підгиналися, він лише приказував:

— Господи, ох, Господи!..

Деніз, що все чула, пішла вслід за дядьком. Мадам Бодю теж уже повернулася разом із Пепе й одразу повідомила, що мадам Гра візьме дитину, коли завгодно. А от Жан зник, і сестра занепокоїлася. Коли брат повернувся з прояснілим обличчям і з захватом заходився розповідати про бульвар, вона сумно дивилася на нього, тож він зрештою почервонів. Їхню валізу вже принесли, спатимуть вони нагорі, під покрівлею.

— До речі, що там у Венсара? — запитала мадам Бодю.

Торгівець розповів про марний похід, потім додав, що небозі підказали, де є місце, і, зневажливо махнувши рукою в бік «Дамського щастя», кинув:

— Аякже! Отам!

Ці слова прикро вразили всю родину. Увечері перший стіл накривали о п'ятій годині. Деніз і обидва хлопці сіли на свої місця разом із Бодю, Женев'евою і Коломбаном. Маленьку їдальню, де застоявся запах харчів, освітлював газовий ріжок. Обідали мовчки. Але за десертом мадам Бодю, що не могла всидіти на місці, вийшла з крамниці й сіла позаду небоги. І тоді, потік, стримуваний від самого ранку, прорвався, кожен полегшував собі душу, лаючи монстра.

— Це твоя справа, ти ж вільна, — повторив передусім Бодю. — Ми не хочемо впливати на тебе... Тільки якби ти знала, що це за магазин!

Уривчастими фразами він розповів про його власника, такого собі Октава Муре. Юнак мав усі шанси! Він прийшов у Париж із Півдня з милою сміливістю авантюриста, і вже на другий день почалися пригоди з жінками, він ненастанно експлуатував їх, був скандал, коли його спіймали на гарячому, і про цей злочин ще досі розмовляють у кварталі, а потім він швидко і незбагненно завоював серце мадам Едуен, яка принесла йому «Дамське щастя».

— Бідолашна Кароліна! — урвала чоловіка мадам Бодю. — Вона була моя далека родичка. Ох! Якби вона жила, усе було б по-іншому. Вона б не дозволила убивати нас... І це він її вбив. Атож, у своїх

риштованнях! Одного ранку, оглядаючи роботи, вона впала в якусь діру. А через три дні померла. І ніколи ж не хворіла, так добре почувалася, була така гарна!.. Під камінням цієї споруди її кров.

Мадам Бодю блідою тремтячою рукою показала крізь стіни на великий магазин. Деніз, що слухала так, як слухають казки, ледь здригнулася. Страх, який вона відчувала ще зранку десь у глибинах спокуси, що діяла на неї, походив, мабуть, від крові цієї жінки, яку, здавалося їй, вона бачить тепер у червоному будівельному розчині напівпідвалу.

— Можна було б сказати, ніби та кров дає йому щастя, — додала мадам Бодю, не називаючи Муре.

Але крамар стеновав плечима, зневажаючи ці дитячі казочки, і знову заходився розповідати, пояснив ситуацію з комерційного боку. «Дамське щастя» заснували 1822 року брати Делез. Після смерті старшого брата його донька Кароліна вийшла заміж за Шарля Едуена, сина фабриканта полотна, згодом овдовіла й вийшла заміж за того Муре. Отже, принесла йому половину магазину. Через три місяці після цього шлюбу помер і бездітний дядько Делез, отож, коли Кароліна лишила свої кістки в підмурках, Муре став єдиним спадкоємцем, єдиним власником «Щастя». Усі шанси!

— Це чоловік з ідеями, небезпечний вітрогон, що перевернув би догори дригом увесь квартал, якби йому дати волю! — розповідав далі Бодю. — Думаю, Кароліна, що теж була трохи романтична, певне, відчула захват перед химерними проєктами чоловіка... Одне слово, він спонукав її купити будинок ліворуч, потім будинок праворуч, а вже як лишився сам, купив ще два, тож магазин зростає, завжди розширювався, і то так, що тепер загрожує пожерти нас усіх!

Бодю звертався до Деніз, але говорив для себе, переповідав, відчуючи гарячкову потребу стишити біль, не раз уже сказане, що дошкуляло йому. В родині він був жовчним і легко спалахував, завжди люто стискав кулаки. Мадам Бодю не озивалася, закам'янівши на стільці, Женев'єва і Коломбан, опустивши очі, збирали й неуважно їли крихти хліба. В маленькій їдальні було так тепло і душно, що Пепе заснув за столом, та й у Жана заплющувались очі.

— Терпіння! — вигукнув Бодю, раптом відчувши гнів. — Вони ще зламують собі карк! Я знаю, що в Муре тепер криза. Він, певне, пустив

усі свої прибутки на безумство розширення та рекламу. Крім того, щоб знайти капітал, спромігся переконати більшість своїх працівників розміщати свої гроші в нього. Тож він тепер без жодного су, і, якщо не станеться дива, якщо він не зможе потроїти, як сподівається, обсяг продажу, ви ще побачите, який буде крах!.. Ох, я не лихий чоловік, але того дня, слово честі, я прояснію!

Бодю й далі розповідав мстивим голосом, запевнив, що падіння «Дамського щастя» відновило б гідність занапащеної торгівлі. Чи ви коли-небудь бачили таке? Магазин новинок, де продають усе! Таж це базар! Та й персонал там гарненький: зграя хлюстів, що увихаються, мов на вокзалі, ставляться до товарів і покупців як до пакунків, кидають патрона або ж він їх викидає за одне слово, усі без почуттів, без звичаїв, без умінь! І раптом Бодю взяв за свідка Коломбана, бо, звичайно, він, Коломбан, вихований у добрій школі, знає, як повільно і впевнено доходять до витонченості, до хитрощів ремесла. Адже мистецтво полягає не в тому, щоб продавати багато, а в тому, щоб продавати дорого. Крім того, Коломбан може розповісти, як до нього ставились, як він став членом родини, про якого дбають, коли хворіє, обпирають і одягають, по-батьківському наглядають за ним, зрештою, люблять!

— Авжеж, — повторював Коломбан після кожного вигуку господаря.

— Ти останній, мій славний хлопче! — зрештою заявив розчулений Бодю. — Після тебе не буде вже нікого... Тільки ти даєш мені втіху, бо, якщо є така штовханина, яку нині називають торгівлею, я в ній нічого не тямлю, я краще піду.

Женев'єва, схиливши голову на плече, немов її густі чорні коси були заважкі для блілого чола, придивлялася до всміхненого прикажчика, і в її погляді була підозра, бажання побачити, чи Коломбан, відчувши докори сумління, не почервоніє від таких похвал. Але, як юнак, що розірвав із комедіями старої торгівлі, він спокійно сидів із добродушністю на обличчі та зморшкою лукавства на вустах.

А Бодю розкричався ще дужче, звинувачував те буяння навпроти, дикунів, які вбивають одне одного в боротьбі за існування і зрештою доведуть його родину до руїни. Згадував сусідів у селі, родину Ломмів, матір, батька і сина, що всі троє працювали в магазині, людей без домашнього затишку, завжди серед чужих, бо їдять удома тільки в

неділю, живуть, зрештою, як у готелі з табльдотом! Звісно, його їдальня не велика, можна було б навіть побажати більше світла й повітря, але принаймні його життя відбувається тут, він живе серед ніжних почувань своїх рідних. Говорячи, Бодю озирає очима кімнату, і раптом затремтів на думку, що ті дикуни могли б коли-небудь, якщо таки доконають його крамницю, викинути його з цієї діри, де йому тепло між дружиною і донькою. Незважаючи на впевненість, яку випромінював Бодю, пророкуючи остаточний крах конкурента, у душі він повнився страху, відчував непомильно, що в квартал удерлися й мало-помалу поглинають його.

— Я кажу не на те, щоб відрадити тебе, — озвався трохи згодом дядько, намагаючись бути спокійним. — Якщо твій інтерес іти туди, я перший скажу тобі: іди.

— Я так і думаю, дядьку, — пробурмотіла приголомшена Деніз, чие бажання піти в «Дамське щастя» лише міцніло серед тієї пристрасті.

Бодю поставив лікті на стіл, його погляд бентежив небогу.

— Але, послухай, ти теж із торгівлі, тож і скажи мені, чи розумно, щоб простий магазин новинок узявся продавати байдуже що. Давніше, коли торгівля була чесна, новинками були тільки тканини, більш ніщо. А тепер у них тільки й думки вилізти на голови сусідам і загарбати все... Саме на це й нарікає квартал, бо крамнички починають опинятися в страхітливій скруті. Цей Муре руйнує їх... Ось послухай! Бедоре і сестра, в них панчішна крамниця на вулиці Гайон, уже втратили половину своєї клієнтури. У мадемуазель Татен, що продає жіночу білизну в пасажі Шуазель, були змушені знизити ціни, це боротьба низькими цінами. Наслідки цього лиха, цієї чуми, можна відчутися аж до вулиці Нев-де-Пті-Шан, де, як почув, брати Ванпуй, що торгують хутром, уже не здатні тримати удар... Ну? Продавці, які продають хутра, — ото вже комедія! Це теж ідея Муре!

— А рукавички? — нагадала мадам Бодю. — Хіба це не страхіття? Він наважився створити відділ рукавичок!.. Учора, коли я йшла по вулиці Нев-Сент-Огюстен, Кінетт стояв коло своїх дверей і був такий сумний, що я не хотіла й запитувати, чи добре йдуть справи.

— А парасольки? — підхопив Бодю. — Далі вже нікуди! Буррас переконаний, що Муре хоче просто знищити його, бо, зрештою, як

можна поєднувати парасольки з тканинами?.. Але Буррас міцний, не дасть себе зарізати. Коли-небудь нам знову всміхнеться доля.

Бодю розповідав про інших комерсантів, перебрав у голові весь квартал. Інколи в нього виривалися признання: якщо Венсар намагається продати, то решті не лишається нічого, як пакувати речі, бо Венсар — немов пацюки, які тікають із будинків, що мають завалитися. А потім Бодю одразу суперечив собі, мріяв про якийсь союз, спільну угоду роздрібних торгівців для боротьби з колосом. Якусь мить, із неспокійними руками, з вустами, що їх кривив нервовий тік, він вагався розповідати про себе, але зрештою наважився:

— Досі я мало на що міг нарікати. Ох, цей негідник завдав мені шкоди! Але в нього поки що є лише тканини для жінок, легенькі для суконь і міцніші для пальт. До мене завжди приходять купувати тканини для чоловіків, оксамит для мисливців, тканину для ліврей, уже не кажучи про фланелі й мольтони, тут я кидаю йому виклик, бо маю не менш повний асортимент... От тільки він дошкуляє мені, думає, ніби змусив крається моє серце, бо розмістив свій відділ тканин отут, навпроти. Ти ж бачила його вітрину, так? Він тут завжди виставляє свої найкращі готові вироби, в рамці з сувоїв тканин, це справжня виставка шарлатана, щоб вабити дівчат... Слово чесного чоловіка, я б червонів, удаючись до таких засобів. Уже майже сто років, як знають крамницю «Старий Ельбеф», і вона не потребує мати коло своїх дверей такі приманки для йолопів. Поки я житиму, крамниця буде такою, як я взяв її, з чотирма сувоями як зразками, праворуч і ліворуч, не більше!

Хвилювання опанувало всю родину. На мить усі замовкли, потім на слово наважилася Женев'єва:

— Тату, наша клієнтура любить нас. Слід сподіватися... Сьогодні знову приходили мадам Дефорж і мадам де Бов. Я чекаю мадам Марті, що прийде за фланеллю.

— А я, — заявив Коломбан, — отримав учора замовлення від мадам Бурделе. Щоправда, вона казала мені про англійський шевйот, виставлений навпроти нас на десять су дешевший, здається, такий самий, як у нас.

— І скажіть, — пробурмотіла мадам Бодю втомленим голосом, — що ми бачили цю крамницю тоді, коли вона була, як носова хусточка! Справді, моя люба Деніз, коли брати Делез заснували її, вона мала

лише одну вітрину, що виходила на вулицю Нев-Сент-Огюстен, то була справжня шафа, де тулилися два сувої набивного ситцю з трьома сувоями коленкору. В тій малесенькій крамниці годі було розвернутися... Тієї пори «Старий Ельбеф», що існував на той час понад шістдесят років, був уже таким, яким бачиш його сьогодні... Ох, усе це змінилося, дуже змінилося!

Мадам Бодю похитала головою, її повільні слова розповідали драму її життя. Народившись у «Старому Ельбефі», вона любила крамницю аж до її вогкого каміння, жила задля неї і завдяки їй, і, колись пишаючись крамницею, найуспішнішою, з найчисленнішою клієнтурою в кварталі, ненастанно страждала, спостерігаючи, як мало-помалу спинається на ноги конкурентна крамниця, спершу зневажена, потім рівня своїм значенням, а згодом уже повна сили й загрозна. Для мадам Бодю це була незагойна рана, вона б умерла в пригнобленому «Старому Ельбефі», живучи, як і крамниця, силою інерції, але чудово відчуваючи, що агонія крамниці була б і її власною і вона згасне того самого дня, коли закриють крамницю.

Запанувала тиша. Бодю барабанив відступ пучками по клейонці. Він відчував утому, майже жаль, що отак знову полегшив собі душу. А втім, пригніченість відчувала вся родина, в очах засіла розгубленість, кожен і далі перебирав усю гіркоту своєї недоли. Їм ніколи не всміхалося щастя. Дітей виростили, з'явилося багатство, і раптом конкуренція призвела до руїни. А була ще садиба в Рамбуйє, заміський будинок, у який торгівець сукном уже десять років мріяв переїхати на схилі літ, добра нагода, казав він, насправді стара споруда, яку доводилося всякчас ремонтувати і яку він вирішив здавати в оренду, але пожилці нічого не платили. Останні прибутки Бодю йшли туди, він мав тільки цей порок у своїй скрупульозній чесності, зятій вірності давнім звичаям.

— Що ж, — раптом захопився Бодю, — треба звільнити стіл для інших... Скільки марних слів про це все!

То було наче пробудження. У мертвому й пекучому повітрі маленької кімнати сичав газовий ріжок. Усі мов підскочили з місць, порушивши сумну тишу. Проте Пеппе заснув так міцно, що його поклали на два сувої мольтону. Жан, що позіхав, уже повернувся до дверей на вулицю.

— Ну, щоб закінчити, роби, що хочеш, — знову повторив Бодю небозі. — Ми тобі розповіли про нашу ситуацію, оце й усе... А твої справи — це твої.

Дядько тиснув на Деніз поглядом, чекав остаточної відповіді. Деніз, що в неї ці розповіді пробудили ще палкіше бажання піти в «Дамське щастя» замість відвернути від нього, зберігала спокійний і лагідний вираз обличчя, який приховував у душі вперту волю нормандки. Тож обмежилася тільки словами:

— Побачимо, дядьку.

І додала, що хоче зарані піти спати нагору разом із дітьми, бо всі троє дуже втомлені. Але ж тільки-но пробило шосту годину, і Деніз хотілося ще трохи побути в крамниці. Уже настала ніч, на вулиці темно й мокро від дрібного, але густого дощу, що падав, відколи сіло сонце. Для неї це була несподіванка: вистачило кілька хвилин — і вулицю вкрили калюжі, побігли струмочки брудної води, густа, вимішана ногами багнюка обліпила тротуари, і серед цієї зливи можна було помітити тільки безладний рух парасольок, які штовхалися, випиналися і скидалися в пільмі на великі темні крила. Деніз спершу відсахнулася, здригнувшись від холоду, серце їй ще більше стиснулося в погано освітлених і похмурій цієї пори крамниці. З вулиці заходив вогкий дух, віддих старого кварталу, здавалося, ніби вода, з дзюркотом стікаючи з парасольок, тече аж до прилавків, а бруківка з її болотом і калюжами заходить усередину, додає новий шар плісняви в давньому, білому від цвілі приміщенні на першому поверсі. Це була справжня картина мокрого старого Парижа, і Деніз здригалася від холоду, здивувавшись і засмутившись, коли бачила, що велике місто таке крижане й негарне.

Натомість на тому боці вулиці «Дамське щастя» запалило довгі низки газових ріжків. Деніз підійшла ближче, знову приваблена і немов зігріта коло цього вогнища палахкого світла. Машина й далі стугоніла, працювала ще й досі, випускаючи пару в останньому гулові, а продавці тим часом складали тканини, касири рахували виторг. За склом вітрин, посірілих від бруду, кишіло розмаїття яскравих цяток, видніли туманні нутрощі фабрики. За пеленою невинного дощу ця проява, віддалена й розмита, набувала подоби гігантської котельні, де на тлі червоного вогню казанів ходили темні тіні кочегарів. Вітрини

немов тонули, тепер навпроти можна було добачити тільки сніг мережив, матове скло цілої низки газових ріжків лише увиразнювало їхню білість, і, на тому тлі краплиці, готовий одяг немов підносився й набував сили, велике оксамитове манто, оздоблене чорно-бурою лисицею, створювало вигнутий профіль безголової жінки, що бігла крізь зливу на якесь свято, у безвість паризького мороку.

Деніз, піддавшись спокусі, підійшла аж до дверей, не дбаючи про краплини, що відскакували й мочили її. Цієї вечірньої пори «Дамське щастя» із властивим йому відблиском печі остаточно заволоділо нею. У великому місті, чорному і німому під зливою, в цьому не знайомому їй Парижі, магазин навпроти полум'янів, наче маяк, видавався їй світлом і життям міста. Деніз мріяла про своє майбутнє в ньому, думала про тяжку працю, щоб виростити менших братів, і, звичайно, про інші речі, й сама не знала які, речі далекі, прагнення яких і страх перед якими змушував тремтіти. Деніз знову згадала про мертву жінку в підмурках і боялася, їй здавалося, ніби ясність магазину кровоточить, але згодом білість мережив заспокоїла її, в серці зародилася надія, впевненість у радості, а тим часом летючий водяний пил охолоджував руки й заспокоював хвилювання недавньої подорожі.

— Це Буррас, — проказав голос у неї за плечима.

Деніз нахилилася й помітила Бурраса, що стояв нерухомий у кінці вулиці, перед вітриною, де, як вона помітила вранці, була ціла вигадлива конструкція, складена з парасольок і ціпків. Високий старигань ступив у пільму, щоб наситити очі тією тріумфальною розкладкою; зі зболеним обличчям він навіть не відчував дощу, що бив по непокритій голові, по сивому волоссю струменіла вода.

— Дурень — зауважив голос, — таж можна захворіти.

Обернувшись, Деніз побачила, що за нею знову стоїть уся родина Бодю. Всупереч своїй волі, як і Буррас, щойно названий дурнем, вони завжди приходили сюди, поставали перед видовищем, від якого краялося серце. Це був біль, який щоразу завдавав страждань. Женев'єва, дуже бліда, помітила, що Коломбан роздивляється на другому поверсі рухливі тіні, які відкидали на скло продавчині; Бодю притлумлював злобу, яка знову накопилася, а очі мадам Бодю тихо наливалися слізьми.

— Тож ти таки підеш туди завтра, га? — зрештою запитав крамар, вимучений непевністю, відчувши, звичайно, що його небога спокушена, як і решта.

Деніз завагалася, а потім лагідно відповіла:

— Так, дядьку, якщо це не завдасть вам завеликих мук.

^{Д)} Ельбеф — місто на Сені неподалік від Руана, 1667 р. Жан-Батист Кольбер заснував там Королівську мануфактуру тканин. — *Перекл.*

Розділ II

На другий день, о пів на восьму годину ранку, Деніз уже стояла перед «Дамським щастям». Вона хотіла зайти туди, а вже потім повести Жана до його господаря, що жив далеко, десь у передмісті Тамплі. Але Деніз зі своїми ранковими звичками надто поквапилася вийти на вулицю, продавці ще тільки-но почали сходитися, тож вона, боячись видатися сміховинною, опанована несміливістю, тупцяла якийсь час по площі Гайон.

Холодний вітер, що дув зранку, вже висушив бруківку. З усіх вулиць, освітлених блідим світанковим світлом під сірим, мов попіл, небом, квапилися продавці, попіднімавши коміри пальт, запхнувши руки в кишені, заскочені цим першим подихом зими. Більшість йшли поодиночці й ховалися в глибинах магазину, не звертаючись ані словом чи навіть поглядом до колег, що ступали навколо; інші йшли по двоє, по троє і жваво теревенили, займаючи увесь тротуар, і всі, перше ніж зайти, однаковим рухом кидали в риштак сигарету або сигару.

Деніз помітила, що чимало продавців, проходячи повз, розглядали її. Дівчину опанувала ще більша несміливість, вона вже не відчувала в собі сили піти вслід за ними, вирішила зайти тільки тоді, коли вщухне цей потік, і червоніла на думку, що її штовхатимуть у дверях серед усіх цих чоловіків. Але потік не вщухав, тому, щоб уникнути поглядів, Деніз повільно обійшла площу. А повернувшись, побачила, що перед «Дамським щастям» стоїть високий юнак, блідий і незграбний, що вже чверть години, здається, чекав, як і вона.

— Мадемуазель, — зрештою, затинаючись, мовив він, — ви, напевне, продавчиня з цього магазину?

Деніз так розхвилювалася, почувши, як до неї звертається незнайомий юнак, що відповіла не зразу.

— Бачите, річ у тому, — пояснював юнак, ще більше затинаючись, — що я мав думку запитати, чи не можуть мене взяти сюди на роботу, а ви могли б розповісти мені.

Юнак мав ще менше сміливості, ніж Деніз, і ризикнув звернутися до неї, бо відчував, що й вона тремтить, як і він.

— Месьє, я б радо відповіла вам, — сказала вона нарешті, — але я не в кращому стані, ніж ви, я теж хочу запитати тут про роботу.

— Ох, дуже добре! — відповів геть збентежений юнак.

І страшенно почервонів, обоє несміливі, вони якусь мить дивились одне на одного, розчулені однаковістю свого становища, проте не наважувалися побажати одне одному успіху вголос. Потім, оскільки не додали жодного слова й дедалі більше бентежилися, незграбно розійшлись і тепер чекали кожне зі свого боку, за кілька кроків одне від одного.

Продавці й далі заходили до магазину. Тепер Деніз чула, як вони жартують, проминаючи її, і скоса поглядають на неї. Вона ще більше збентежилася увагою, яку привертає до себе, й вирішила погуляти з пів години по кварталі, як раптом вигляд молодика, що швидко йшов по вулиці Пор-Маон, затримав її ще на хвилину. Мабуть, це був заввідділу, бо всі продавці вітали його. Високий і білошкірий, із доглянутою бородою й оксамитово-лагідними очима барви старого золота, він, перетинаючи площу, якусь мить дивився на дівчину. Потім зайшов до магазину, байдужий, що вона прикипіла до землі, збурена тим поглядом, сповнена дивного почуття, в якому було більше тривоги, ніж чарівливості. Деніз відчула справжній страх, повільно пішла по вулиці Гайон, потім по вулиці Сен-Рош, чекаючи, поки повернеться сміливість.

То був хтось кращий, ніж заввідділу, до магазину зайшов сам Октав Муре. Він не спав цієї ночі, бо після вечора в одного біржового маклера пішов вечеряти з приятелем і двома жінками, підібраними за лаштунками невеличкого театру. Застебнуте пальто приховувало його піджак і білу краватку. Він жваво піднявся до свого кабінету на другому поверсі, вмився, переодягся, а коли сів за стіл, мав солідний вигляд, меткі очі, свіжу шкіру й був готовий до праці, немов провів у ліжку годин десять. Просторий кабінет, обставлений старими дубовими меблями і оббитий зеленим репсом, мав як єдину прикрасу портрет тієї мадам Едуен, про яку ще тоді розмовляли в кварталі. Відколи її не стало, Октав зберігав про неї ніжний спогад, засвідчував удячність, пам'ятаючи про багатство, яким вона наділила його, вийшовши заміж за нього. Отож, перше ніж підписувати векселі, покладені зверху на бювар, звернув до портрета усмішку щасливого

чоловіка. Хіба не перед її очима він завжди повертався до праці після походеньок молодого вдівця, виходячи з альковів, куди його заводила потреба в насолоді?

У двері постукали, і, не чекаючи відповіді, зайшов високий і худий молодик із вузьким вустами й гострим носом, проте дуже пристойний і з гладеньким волоссям, де вже з'явилися сиві пасма. Муре підняв очі, а потім, і далі підписуючи, запитав:

— Бурдонкле, ви добре спали?

— Дякую, дуже добре, — відповів молодик, що підходив дрібним кроком, наче в себе вдома.

Бурдонкль, син бідного фермера з околиць Ліможа, почав колись працювати в «Дамському щасті» водночас із Муре, коли магазин ще тулився на розі на площі Гайон. Дуже розумний, дуже активний, він, здавалося тоді, мав легко випхати свого товариша, що був не такий поважний, мав різноманітні ґанджі, очевидну легковажність і сумнівні пригоди з жінками, але Бурдонкль не мав ані геніальності цього палкого провансальця, ані його сміливості, ані переможної витонченості. А втім, завдяки інстинкту розважливого чоловіка, він, покірний, схилився перед ним, і то без боротьби, з самого початку. Коли Муре порадив своїм прикажчикам вкладати їхні гроші в магазин, Бурдонкль перший прислухався до поради, довірив йому навіть несподівану спадщину однієї тітки, і мало-помалу, подолавши всі щаблі — продавець, потім другий прикажчик, згодом заввідділу шовку, — став одним із заступників патрона, найдорожче оплачуваним, зате до нього й прислухалися найбільше; одним із шістьох компаньйонів, які допомагали Муре керувати «Дамським щастям», становили немов кабінет міністрів під абсолютною владою короля. Кожен із них дбав про якусь сферу. Бурдонкль відповідав за загальний нагляд.

— А ви, — запитав він по-дружньому, — добре спали?

Коли Муре відповів, що й не лягав, Бурдонкль похитав головою й пробурмотів:

— Кепська гігієна.

— Це ж чого? — весело запитав Муре. — Я менш утомлений, ніж ви, мій любий. У вас оспалі очі, набряклі повіки, ви робите своє життя

тяжчим, будучи надто розважливим... Таж розважайтеся, це посприє новим ідеям!

То була їхня незмінна дружня суперечка. Бурдонкль на початку лупцював своїх коханок, бо, казав, вони заважали йому спати. А тепер відверто признавався, що ненавидить жінок, хоча, без сумніву, мавдесь зустрічі з ними, проте ніколи не розповідав про них, бо ж надто мало місця займали вони в його житті, і задовольнявся експлуатацією клієнток у магазині, і то з великою зневагою до властивого їм легковажного прагнення та готовності дійти до руїни через безглуздий мотлох. Натомість Муре засвідчував екстаз, захоплювався жінками і був ласкавий із ними, ненастанно закохувався в яку-небудь, і ця щоразу нова закоханість немов правила за рекламу, ходили чутки, мовляв, він огортає однаковими пестощами всю жіночу стать, щоб краще приголомшити й тримати на своїй ласці.

— Я бачив цієї ночі мадам Дефорж, — знову заговорив Муре. — Вона була дивовижна на тому балі.

— Але ж не з нею потім вечеряли? — запитав компаньйон.

— Ще чого! — заперечив Муре. — Вона, мій любий, надто чесна. Ні, я вечеряв з Елоїзою, дівчинкою з театру “*Folies*”. Дурна, як вівця, але така кумедна!

Муре взяв іншу паку векселів і підписував далі. Бурдонкль походжав по кабінету дрібним кроком. Крізь високі шибки вікна кинув оком на вулицю Нев-Сент-Огюстен, потім підійшов до столу:

— А ви знаєте, що вони помстяться?

— Хто? — запитав Муре, забувши тему розмови.

— Та жінки.

Муре тепер ще дужче розвеселився, дав змогу побачити свою глибинну брутальність, прикриту властивою йому подобою чуттєвого захвату. Стенувши плечима, він немов заявляв, що жбурне їх усіх на землю, немов порожні мішки, тільки-но вони допоможуть йому доробитися багатства. Бурдонкль, не відступаючи, повторив із холодом на обличчі:

— Вони помстяться. Трапиться одна, що помститься за решту, це річ фатальна.

— Не бійся! — вигукнув Муре, увиразнюючи свій провансальський акцент. — Така, мій хлопче, ще не народилася. А якщо з'явиться, ви

знаєте...

Муре підняв ручку, вимахував нею, штрикав нею в порожнечу, немов хотів проткнути ножом невидиме серце. Компаньйон знову заходив по кімнаті, схилившись, як і завжди, перед вищістю патрона, чий рясний на діри геній усе-таки бентежив його. Бурдонкль, такий чесний, такий логічний, позбавлений пристрастей, не схильний до можливого падіння, цілком був здатний зрозуміти й жіночий аспект успіху. Париж віддавався в поцілунку найзухвалішому.

Запанувала тиша, тільки рипіло перо Муре. Потім він ставив короткі запитання, і Бурдонкль розповів про великий продаж зимових новинок, який мав початися наступного понеділка. Це був дуже важливий захід, магазин ризикував своїм багатством, бо чутки в кварталі таки мали певний ґрунт під собою. Муре у своїх міркуваннях ставав справжнім поетом, і то з такою пишнотою, з такою потребою в чомусь колосальному, що все, здавалось, має поступитися йому. У них відчувався новий дух торгівлі, безперечна комерційна фантазія, що колись непокоїла мадам Едуен і навіть тепер, незважаючи на перші успіхи, інколи бентежила компаньйонів. Стишивши голос, вони засуджували патрона за надто швидкий рух, звинувачували в небезпечному розширенні магазину до того, як можна розраховувати на достатнє збільшення клієнтури, а надто тремтіли, коли бачили, як він клав усе золото з каси на одну карту, завалював прилавки товарами, не лишаючи жодного су в резерві. Отож задля цього продажу, після виплати величезних сум будівельникам, увесь капітал опинився за межами магазину: знову йшлося про перемогу або смерть. А Муре серед цієї розгубленості зберігав тріумфальну веселість, упевненість у мільйонах як чоловік, якого обожнюють жінки і якого не можуть зрадити. Коли Бурдонкль дозволив собі розповісти про певний страх, породжений надмірним розширенням відділів, виторг яких був сумнівним, Муре, розсміявшись щиро і впевнено, вигукнув:

— Лишіть, мій любий, магазин надто маленький!

Бурдонкль видавався приголомшеним, опанованим страхом, і він навіть не намагався приховати його. Магазин надто маленький! Магазин новинок, де є дев'ятнадцять відділів і працює чотириста три людини!

— Нема сумніву, — знову озвався Муре, — не мине й півтора року, як ми будемо змушені розширитись... Я серйозно думаю про це. Учора ввечері мадам Дефорж пообіцяла влаштувати мені завтра зустріч у неї з одним чоловіком... А втім, ми поговоримо про це, коли ідея дозріє.

Підписавши всі векселі, Муре підвівся, підійшов й по-дружньому поплескав по плечах компаньйона, що насилу оговтувався. Муре видавався дивним страх розважливих людей навколо нього. Під час одного нападу раптової щирості, якою інколи засмучував своїх ближніх, Муре заявив, мовляв, відчувається в душі більшим євреєм, ніж усі євреї світу: він успадкував цю рису від батька, бравого чолов'яги, який знав ціну грошей, і на якого він був схожий і тілом, і духом, а якщо й успадкував від матері жилку нервової фантазії, то саме їй, мабуть, найбільше завдячував свій талан, бо відчував нездоланну силу свого чару наважуватися на все.

— Ви добре знаєте, що за вами підуть аж до кінця, — зрештою проказав Бурдонкль.

Потім, перше ніж спуститися в магазин для традиційного обходу, обидва чоловіки залагодили ще кілька деталей. Вивчили зразок відривного блокнота, який розробив Муре для реєстрації збуту. Муре, спостерігши, що товари, які вийшли з моди, ці так звані залежані товари, зникають із полиць тим швидше, що більший відсоток отримують продавці, зіпер на це спостереження нову торгівлю. Тепер він зацікавлював своїх продавців у продажу всіх товарів, давав їм відсоток за найменший відріз тканини, за найменшу продану річ, і цей механізм збував магазин новинок, створив між продавцями боротьбу за існування, яка давала вигоду господарям. Ця боротьба, до речі, стала в руках Муре улюбленим засобом, принципом організації, який він ненастанно запроваджував. Він вивільнив пристрасті, унаочнив сили, дав змогу великим пожирати малих і багатів завдяки цій битві інтересів. Зразок блокнота був схвалений: угорі, і на корінці, й на відривному аркуші, були зазначені назва відділу і номер продавця; нижче, на обох половинках, ішли колонки для метражу, назви товару, ціни, тож продавець лише підписував відривний аркуш, а потім передавав його касирові. Отак контролювати було найлегше, досить було порівняти аркуші, що їх касири подавали до бухгалтерії, з

корінцями, які лишалися в руках продавців, тож вони щотижня отримували свої відсотки без ніякої можливої помилки.

— У нас менше крастимуть, — задоволено зауважив Бурдонкль. — Вам спала на думку чудова ідея.

— Я думав цієї ночі ще про одну річ, — пояснював Муре. — Так, мій любий, цієї ночі, за вечерею... Я хочу давати працівникам бухгалтерії невеличку винагороду за кожну помилку, яку вони знайдуть у відпускних паперах, порівнюючи їх... Розумієте, так ми будемо впевнені, що вони не пропустять жодної, бо радше вигадуватимуть їх.

Муре розсміявся, а Бурдонкль із захватом дивився на нього. Це нове застосування боротьби за існування зачарувало його, Муре був генієм адміністративної механіки, мріяв організувати магазин так, щоб експлуатувати апетити інших задля спокійного і повного задоволення своїх апетитів. Якщо хочеш, щоб люди докладали всіх зусиль, часто казав він, і навіть хочеш видобути з них трохи чесності, треба спершу поставити їх перед їхніми потребами.

— Гаразд, ходімо! — мовив Муре. — Треба подбати про цей продаж. Шовк привезли вчора, правда? Отже, Бутемон має приймати товар.

Бурдонкль пішов услід за патроном. Відділ приймання містився в підвалі з боку вулиці Нев-Сент-Огюстен. Там, на рівні тротуару, відчиняли засклену клітку, куди вивантажували товар із возів. Товар зважували, потім кидали на похилу площину, своєрідну ковзанку, дуб і залізо якої блищали, відполіровані тертям тюків та ящиків. Усі товари надходили через той роззявлений люк, то було ненастанне поглинання, падіння тканин, що сповзали із дзюркотом річечки. Надто під час великих продажів тією ковзанкою лився в підвал неперервний потік: ліонські шовки, англійське сукно, фламандське полотно, ельзаський коленкор, руанський ситець, тож інколи вози стояли в черзі, а тюки, ковзаючи вниз, у глиб діри, видавали глухий звук каменю, кинутого в глибоку воду.

Прийшовши, Муре зупинився на мить перед ковзанкою. На ній був рух, низки ящиків спускалися самі собою, угорі їх штовхали невидимі руки, тож здавалося, ніби вони сповзають самі, спадають, мов дощ, із якогось вищого джерела. Згодом з'явилися тюки, обертаючись, мов каміння, що котиться. Муре споглядав, не кажучи ані слова. Але в його ясних очах цей льодохід товарів, які падали до нього, цей потік, що

давав тисячі франків за хвилину, розпалював вогонь. Давніше він ще ніколи не усвідомлював так гостро битви, яку почав. Саме цей потік товарів він мав спрямувати в усі закутки Парижа. Муре не розтулив вуст і далі провадив інспекцію.

У сірому світлі, що сіялося з великих продуховин, одна бригада чоловіків приймала товар, інші розкривали ящики та розпаковували тюки в присутності заввідділом. У глибині підвалу, в підземеллі, де чавунні стовпи підтримували склепінчасту стелю, а голі стіни покривала цементна штукатурка, всі працювали жваво, немов на будівництві.

— Бутемоне, ви отримали все? — запитав Муре, підходячи до молодика з міцними плечима, що перевіряв вміст одного ящика.

— Так, тут має бути все, — відповів Бутемон. — Але в мене ще цілий ранок для підрахунку.

Заввідділу зазирнув у накладну, стоячи перед широким прилавком, на який один його продавець викладав сувої шовку, дістаючи їх із ящика. Позаду них тягнулися інші прилавки, теж завалені товарами, які розглядав цілий гурт прикажчиків. То було загальне розпакування, нагромадження різних тканин, до яких придивлялися, перевертали й маркували їх серед гулу голосів.

Бутемон, що уславився на своїй посаді, мав кругле обличчя веселого пройдисвіта з бородою, чорною, мов чорнило, і гарними каштановими очима. Родом із Монпельє, гультай і горлань, він був поганеньким продавцем, а от у закупівлі йому не було рівні. До Парижа його послав батько, що мав у Монпельє магазин новинок, але син категорично відмовився повертатись у рідний край, коли батько сказав, мовляв, хлопець знає вже досить, щоб стати його наступником у торгівлі, й відтоді між батьком і сином посилювалося суперництво, батько, відданий своїй провінційній крамничці, обурювався, бачачи, що звичайний прикажчик заробляє втричі більше, ніж він, а син жартував із давніх звичаїв старого, хвалився своїми прибутками і збурював усе в домі щоразу, коли навідувався туди. Як і решта заввідділом, Бутемон отримував, крім трьох тисяч франків фіксованої платні, ще відсоток від продажу. В Монпельє, враженому й шанобливому, розповідали, що син Бутемона заробив торік десь п'ятнадцять тисяч франків, і це

тільки початок, люди провіщали невтішному батькові, що ця сума ще зросте.

Бурдонкль узяв один сувій шовку й вивчав текстуру з уважним виглядом компетентної людини. То був фай із блакитно-сріблястими крайками, славетний шовк «Паризьке щастя», яким Муре сподівався завдати вирішальний удар.

— Він справді дуже добрий, — пробурмотів компаньйон.

— І створює ще кращий ефект, — докинув Бутемон. — Для нас його виробляє тільки Дюмонтей... Під час моєї останньої поїздки, коли я розсварився з Гожаном, він хотів перевести на цю модель сто текстильних машин, але вимагав за один метр на двадцять п'ять сантиметрів більше.

Бутемон майже щомісяця їздив на фабрику, жив кілька днів у Ліоні, оселявся в найкращих готелях, йому наказували спілкуватися з фабрикантами з відкритим гаманцем. А втім, мав абсолютну свободу, купував те, що видавалося йому добрим, але за однієї умови: щороку він мав збільшити в певній, наперед визначеній пропорції виторг свого відділу, саме від цього збільшення він отримував свій відсоток. Одне слово, становище Бутемона в «Дамському щасті», як і становище всіх заввідділом, його колег, було становищем особливого комерсанта серед сукупності різних продавців у тому своєрідному широкому торгівельному осередку.

— Тоді вирішено, — знову заговорив він, — ми виставляємо його по п'ять франків шістдесят... Ви знаєте, що це майже ціна закупівлі.

— Так-так, п'ять франків шістдесят, — жваво підтвердив Муре, — а якби я був сам, я б продавав його зі збитком.

Заввідділу щасливо розсміявся:

— Ох! Мені кращого й не треба... Від цього продаж збільшиться утричі, а оскільки мій єдиний інтерес — дійти до великого виторгу...

Але Бурдонкль і далі стояв поважний, із заціпленими вустами. Свій відсоток він мав від загального виторгу, тож не був зацікавлений у зниженні ціни. І справді, контроль, який він здійснював, полягав у нагляді за маржею, у тому, щоб Бутемон, поступаючись єдиному бажанню збільшити торгівельний оборот, не продавав із надто малим прибутком. А втім, Бурдонкля знову опанував давній неспокій перед

КУПИТИ